
TECHNOLOGIE INFORMACYJNO-KOMUNIKACYJNE
W POLITYCE EDUKACYJNEJ
UNII EUROPEJSKIEJ A BEZPIECZEŃSTWO DZIECKA W SIECI

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy możliwości wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych do celów edukacyjnych w kontekście bezpieczeństwa dziecka w sieci. Zaprezentowane zostały kluczowe założenia polityki edukacyjnej Unii Europejskiej i inicjatywy w tej dziedzinie, a także przykładowe sposoby wykorzystywania wspomnianych technologii w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: Unia Europejska, technologie informacyjno-komunikacyjne, innowacyjne nauczanie, bezpieczeństwo dziecka w sieci

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN THE EUROPEAN UNION EDUCATION POLICY
AND CHILDREN SAFETY ONLINE

ABSTRACT

The paper concerns the opportunities of the use of information and communication technologies for the education purposes in a context of children safety online. The key assumptions of the European Union policy and initiatives in this area are presented, as well as exemplary ways of using ICT in education in selected EU member states.

Keywords: European Union, information and communication technologies, innovative teaching, children safety online

Technologie informacyjne zyskują priorytetowe znaczenie w polityce edukacyjnej Unii Europejskiej. Warunkiem osiągnięcia pożądanego poziomu ich wykorzystywania jest podnoszenie poziomu umiejętności w tym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. alfabetyzacji cyfrowej i medialnej. Dlatego też Komisja Europejska, wychodząc naprzeciw tym potrzebom, podejmuje inicjatywy wspierające rozwój społeczeństwa informacyjnego i stymulujące korzystanie z nowych technologii w szkole. Wśród tych działań wymienić można chociażby realizowany w latach 2004-2006 program eLearning, mający na celu promowanie wykorzystania narzędzi multimedialnych i Internetu w rozmaitych obszarach nauczania i kształcenia, zarówno tego o charakterze formalnym, jak i niesformalizowanym, adresowanego do dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych (Komisja Europejska 2003). Punktem wyjścia dla programu stał się *eLearning Action Plan – Designing Tomorrow’s Education* oraz *eLearning Initiative (2001–2003)*, w których to dokumentach jednoznacznie wyrażone zostało stanowisko, iż włą-

czenie narzędzi technologicznych w proces kształcenia stanowi istotną przesłankę dla poprawy jakości, różnorodności i efektywności europejskich systemów kształcenia.

Na uwagę zasługuje również projekt *Strategia i2010. Europejskie społeczeństwo informacyjne na rzecz wzrostu i zatrudnienia*, którego realizacja przypadła na lata 2005–2009. Zgodnie z jej założeniami w 2006 r. Komisja oceni również wkład ICT i znajomości technologii cyfrowych w realizację celów dotyczących kluczowych kompetencji w ramach inicjatywy *Edukacja i szkolenie 2010*, uwzględniając w szczególności poziom rozwoju infrastruktury oraz problem zapewnienia szkołom dostępu do szerokopasmowego Internetu i zasobów multimedialnych (Komisja Europejska 2005).

Realizacja celów wskazanych w *Strategii i2010* znalazła swoją kontynuację w *Europejskiej Agencji Cyfrowej* z 2010 roku (Komisja Europejska 2010). Brak umiejętności wykorzystania technologii cyfrowych w życiu codziennym został w niej uznany za jedną z przeszkód do pełnego wykorzystania potencjału ICT. Priorytetem staje się zatem podnoszenie poziomu cyfrowej alfabetyzacji, umiejętności i inkluzji (*Enhancing digital literacy, skills and inclusion*).

Założenia unijnej polityki edukacyjnej traktować należy jako element długofalowej strategii rozwoju Wspólnoty, przyjętej przez Radę Europejską w 2000 roku w Lizbonie. *Strategia Lizbońska* za zasadniczy cel procesu integracji europejskiej uznała uczynienie Unii Europejskiej najbardziej dynamiczną i konkurencyjną gospodarką świata, opartą na wiedzy, łączącą zdolność do zrównoważonego rozwoju gospodarczego ze wzrostem zatrudnienia oraz zwiększaniem poziomu społecznej spójności (Urząd Komitetu Integracji Europejskiej 2012, 7).

Realizacja określonych w *Strategii* celów nie byłaby możliwa bez wdrożenia odpowiednich postulatów w zakresie kształcenia. Stąd też Komisja Europejska i Rada za konieczne uznały podjęcie przez państwa członkowskie Unii Europejskiej określonych inicjatyw w zakresie edukacji i kształcenia. Pierwszym z dokumentów, który służyć miał wprowadzeniu w życie celów zawartych w *Strategii Lizbońskiej*, był program roboczy określający strategiczny zakres ramowy współpracy europejskiej w zakresie edukacji i szkolenia – *Edukacja i szkolenia 2010*.

Dokument ten zawiera pewne wytyczne dla rządów krajów członkowskich w zakresie polityki edukacyjnej i opiera się na trzech zasadniczych celach (Official Journal of the European Communities 2002)¹. Między innymi wymienia poprawę jakości edukacji i systemów kształcenia, wskazując na konieczność aktualizowania podstawowych umiejętności tak, aby były ich posiadacze nie pozostawali w tyle za zmianami, jakie zachodzą we współczesnych społeczeństwach. W ramach realizacji tego celu szczególny akcent pada na dopasowanie zasobów do potrzeb w dziedzinie edukacji. Aby to zamierzenie osiągnąć, za niezbędne uznano zapewnienie wszystkim instytucjom edukacyjnym i szkoleniowym w Unii Europejskiej dostępu do Internetu i zasobów multimedialnych do końca 2001 roku, a także podjęcie działań na rzecz uzyskania przez wszystkich nauczycieli umiejętności korzystania z technologii do końca 2002 roku.

W związku z obserwowanym w Europie wzrostem dostępu do Internetu, nowych technologii i usług, młodsze pokolenia wykazują coraz większą aktywność w środowisku online i korzystanie z Internetu nie sprawia im trudności. Mając na względzie wskazywane przez unijne instytucje korzyści, jakie niesie z sobą zastosowanie narzędzi technologicznych

¹ Pozostałe obszary działania to ułatwienie dostępu do edukacji formalnej i nieformalnej oraz kształcenie przez całe życie, a także otwarcie sektora edukacji na jego społeczne otoczenie: świat pracy, naukę i badania oraz społeczeństwo obywatelskie.

w procesie kształcenia, nie należy jednak zapominać o związanych z tym zagrożeniach, na jakie dzieci i młodzież są narażeni (Majorek 2015, 90–92)². Stąd też konieczność wzmocnienia współpracy na szczeblu europejskim i międzynarodowym, nie tylko w celu zwalczania cyberprzestępczości, ale także przestępstw takich, jak wykorzystywanie seksualne dzieci i rozpowszechnianie w Internecie materiałów zawierających takie treści (Komisja Europejska 2012).

Ta opinia jest w pełni uzasadniona, jeżeli weźmiemy pod uwagę europejskie statystyki dotyczące aktywności dzieci i młodzieży w przestrzeni internetowej. Autorki raportu *EU Kids Online* z października 2012 roku poddały analizie sytuację w 33 krajach, w tym w 27 państwach członkowskich Unii Europejskiej i krajach kandydujących (Chorwacja, Turcja), a także w krajach Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz w Rosji (Haddon, Livingstone and the EU Kids Online Network 2012, 3). Zgodnie z danymi, jakich dostarcza wzmiankowany raport, korzystanie z Internetu jest niejako wpisane w codzienne życie młodych ludzi, jako że 60% 9–16-latków korzysta z sieci codziennie lub prawie codziennie. Najpopularniejszym miejscem korzystania jest dom (87%), a następnie szkoła (63%). Sposoby dostępu są przy tym zróżnicowane: dzieci i młodzież korzystają z Internetu nie tylko za pośrednictwem komputera (49%), ale wykorzystują do tego celu także telefony komórkowe oraz inne mobilne urządzenia (33%)³.

Wyodrębnić można kilka zasadniczych obszarów wykorzystywania Internetu. Najbardziej popularne jest korzystanie z sieci na potrzeby przygotowania do zajęć (85%), na kolejnym miejscu znalazły się gry (aż 83%), oglądanie materiałów video (76%), korzystanie z komunikatorów (62%). W mniejszym stopniu Internet wykorzystywany jest do zamieszczania zdjęć (39%) czy wiadomości (31%), bądź jako narzędzie do korzystania z serwisów służących do wymiany plików (16%) lub prowadzenia blogów (11%). Co więcej, 59% młodzieży w przedziale wiekowym 9–16 lat posiada profil w serwisie społecznościowym, grupa ta jest najliczniejsza wśród 15–16-latków i wynosi 82%, jakkolwiek już 26% 9–10-latków również taki profil posiada (Haddon, Livingstone and the EU Kids Online Network 2012, 3).

Uwzględniając wyniki badań dla poszczególnych krajów, autorki raportu dokonały ich podziału na cztery zasadnicze grupy. Pierwszą charakteryzuje tendencja do mniejszego zakresu użytkowania Internetu i mniejszego ryzyka (*lower use, lower risk*). Znalazły się tu następujące państwa: Austria, Belgia, Francja, Grecja, Niemcy, Węgry i Włochy. Dzieci w tych krajach w najmniejszym stopniu korzystają z Internetu i znajdują się tym samym poniżej przeciętnego poziomu ryzyka. Jednakże wraz ze wzrostem zakresu korzystania z tego medium, poziom ryzyka również może rosnąć. W grupie drugiej mamy do czynienia z mniejszym zakresem korzystania z Internetu i pewnym stopniem ryzyka (*lower use, some risk*). Zaliczyć tu można Hiszpanię, Irlandię, Portugalię oraz Turcję. Mimo że poziom korzystania z Internetu przez dzieci jest tu najniższy, zagrożenia jednak istnieją. Wysoki poziom użytkowania i pewien zakres ryzyka (*higher use, some risk*) istnieje na Cyprze, w Finlandii, Holandii, Polsce, Słowenii i Wielkiej Brytanii. Ograniczony stopień ryzyka wiąże się z wdrażanymi w tych krajach kampaniami na rzecz zwiększania świadomości zagrożeń oraz upowszechniania strategii kontroli rodzicielskiej. Do ostatniej grupy, którą cechuje zarówno wysoki poziom korzystania z Internetu, jak i wysoki poziom ryzyka (*higher use, higher risk*) zaliczone

² Przykładem nowatorskiego podejścia do procesu nauczania matematyki jest Khan Academy, gdzie metody kształcenia dostosowano do potrzeb i oczekiwań dzieci dorastających w epoce cyfrowej.

³ Dodać należy, iż z Internetu korzystało w 2005 roku 70% 6–17-latków, a w roku 2008 było to już 75%.

zostały: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Rumunia oraz kraje skandynawskie: Dania, Norwegia i Szwecja⁴.

W świetle przywołanego raportu aż 41% młodych ludzi w wieku 9–16 lat doświadczyło różnych zachowań, które uznało za groźne lub wywołujące obawy, a w grupie 15–16-latków odsetek ten wyniósł 63%. Szczególnie niepokojący okazuje się jednakże fakt, iż w grupie dzieci w wieku 9–10 lat było to 14%⁵. Wśród 11–16-latków 64% umie zablokować niechciane kontakty, taka sama grupa deklaruje także umiejętność poszukiwania w sieci porad dotyczących zabezpieczeń przed niepożądanymi zachowaniami czy kontaktami. Ponad połowa potrafi zmieniać ustawienia prywatności (56%) bądź blokować niechciane treści (51%).

Zagadnienia związane z bezpieczeństwem w sieci, na jakich należałoby skupić szczególną uwagę zdaniem Komisji Europejskiej, obejmują sześć zasadniczych elementów (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2010, 3–4). Wśród nich bezpieczne zachowania w sieci, co rozumieć należy jako zwrócenie uwagi dzieci i młodzieży na niebezpieczeństwo związane z niewłaściwym czy niezgodnym z prawem zainteresowaniem dziećmi. Zagadnienie to łączy się bezpośrednio z ochroną prywatności i nieujawnianiem informacji, jak adres, telefon czy nazwa szkoły, które to dane mogłyby ułatwić zidentyfikowanie dziecka przez niepożądaną osobę.

Kolejne zjawisko to cyberprzemoc. Niezbędne jest instruowanie uczniów o przejawach tego zjawiska, zwłaszcza o przesyłaniu pocztą elektroniczną obraźliwych lub kompromitujących zdjęć czy wiadomości, umieszczaniu ich na blogach, profilach czy stronach internetowych, rozpowszechnianiu plotek, o niebezpieczeństwach związanych z kradzieżą tożsamości (Majorek 2015, 114–115).

Równie istotne znaczenie ma uświadamianie uczniom zasad pozyskiwania i kopiowania treści, a tym samym istoty praw autorskich w odniesieniu do materiałów dostępnych w sieci i ograniczeń, jakie wiążą się z ich dystrybucją i reprodukowaniem.

W kontekście dbałości o bezpieczeństwo dzieci nie należy pominąć kwestii nawiązywania bezpośrednich kontaktów z osobami poznanymi w sieci, a więc uczulanie dzieci na możliwość manipulacji i potencjalne niebezpieczeństwo, jakie wiązać się może z rzeczywistym spotkaniem z taką osobą, należy też położyć nacisk na niezbędne środki ostrożności.

Stosunkowo niewiele uwagi w kontekście bezpieczeństwa w sieci poświęca się zagadnieniu bezpiecznego korzystania z telefonu komórkowego (du Vall, Majorek 2014, 2–3). Kwestia ta, jakkolwiek mniej eksponowana, wydaje się równie istotna, jako że większość modeli telefonów posiada dziś dostęp do Internetu, a zatem pojawia się tu również konieczność zastosowania podobnych środków ostrożności w udostępnianiu swoich danych, a także uwrażliwienia młodzieży, aby unikała udostępniania telefonu osobom trzecim. Inne obszary dotyczące bezpieczeństwa w sieci odnoszą się do problematyki uzależnienia od gier online, zakupów w sieci oraz rozpowszechniania wirusów.

Podkreślić należy, iż na podstawowym poziomie edukacji zagadnienie bezpieczeństwa w sieci jako element programów nauczania ma najczęściej charakter nieformalny, przykłado-

⁴ Jak widać, nie ma tu podziału wynikającego z poziomu zamożności danego państwa, ponieważ w grupie tej znalazły się zarówno zamożne kraje skandynawskie, jak i państwa Europy Środkowo-Wschodniej. Autorki posługują się w stosunku do tej grupy określeniem *new use, new risk*, co sugeruje nowe zakresy wykorzystania Internetu, a jednocześnie pojawienie się nowych zagrożeń.

⁵ W cytowanym raporcie badane dzieci za groźne lub niepokojące zachowania uznały treści o charakterze pornograficznym, promujące postawy nacechowane nienawiścią i agresją, prezentujące przypadki anoreksji, narkomanii oraz samobójstwa.

wo w Polsce podejmowane jest przez wychowawców klas lub w ramach nauczania zintegrowanego, często stosowana jest też forma projektu lub pracy w grupach. Na poziomie średnim natomiast problematyka ta włączana jest w zakres zajęć z zakresu technologii informacyjno-komunikacyjnych, informatyki lub też innych przedmiotów ogólnych, np. w Portugalii w ramach edukacji obywatelskiej, w Wielkiej Brytanii – zdrowia (Haddon, Livingstone and the EU Kids Online Network 2012, 8–9).

Znaczącą inicjatywą realizowaną na rzecz ochrony dzieci i młodzieży w przestrzeni internetowej na poziomie Unii Europejskiej jest program pod hasłem *Bezpieczny Internet (Empowering and Protecting Children Online)* przewidziany na lata 2009–2012. Program zainicjowany został już w 1999 roku, a obecnie jest wdrażany na poziomie krajowym oraz ogólnoeuropejskim. Najważniejsze jego elementy obejmują wzrost wśród młodych ludzi świadomości zagrożeń istniejących w sieci, usuwanie niezgodnych z prawem treści, filtrowanie zawartości witryn, angażowanie społeczeństwa obywatelskiego w problem ochrony dzieci w obliczu technologii, a także tworzenie bazy informacyjnej dotyczącej korzystania z nowych technologii przez dzieci i młodzież (Komisja Europejska 2011).

Dzięki budżetowi w wysokości 55 mln euro w ramach omawianego programu założono finansowanie różnorodnych projektów w celu kreowania bezpiecznej dla młodych ludzi przestrzeni internetowej, promowania samoregulacji branży, współpracy z organizacjami pozarządowymi oraz organizacji Forum Bezpiecznego Internetu⁶ i wsparcia Dnia Bezpiecznego Internetu⁷.

W ramach Programu w 30 krajach funkcjonują Centra Bezpiecznego Internetu, których zadaniem jest promowanie bezpiecznego i odpowiedzialnego korzystania z nowych technologii poprzez uświadamianie młodym ludziom, ich rodzicom, opiekunom i nauczycielom za pośrednictwem materiałów edukacyjnych potencjalnego ryzyka, jakie niesie z sobą korzystanie z nowych technologii. Centra zajmują się organizacją kampanii i sesji informacyjnych, oferują również dostęp do linii telefonicznych, gdzie eksperci udzielają młodzieży, opiekunom i nauczycielom porad na temat bezpiecznych zachowań w sieci. W Centrach Bezpiecznego Internetu można również zgłaszać przypadki witryn zawierających niezgodne z prawem treści, a w szczególności materiały dotyczące wykorzystywania dzieci. Informacje te, po stosownej weryfikacji, przekazywane są władzom i dostawcom usług internetowych, które to podmioty decydują następnie o podjęciu stosownych kroków (Komisja Europejska 2011).

Ze środków programu *Bezpieczny Internet* finansowane są także działania Interpolu⁸ oraz przedsięwzięcia na rzecz podniesienia świadomości ryzyka i konsekwencji płynących z korzystania przez dzieci i młodzież z nowych technologii. Wśród nich znajdują się: EU KIDS Online II (*Enhancing knowledge regarding European children's use, risk and safety online*), POG (*Understanding the process of online grooming: the behaviours of men who target young people online*), ROBERT (*Risktaking Online Behaviour – Empowerment through Research and Training*) oraz EU NET-ADB (*Research on the intensity and prevalence of the Internet addictive behaviour risk among minors in Europe*).

⁶ Forum Bezpiecznego Internetu to organizowana od 2004 r. coroczna konferencja z udziałem przedstawicieli branży informatycznej, władz legislacyjnych i wykonawczych poszczególnych państw oraz organizacji reprezentujących prawa dziecka, także spoza Unii Europejskiej. W 2012 r. Forum odbyło się pod hasłem "Creating together a Better Internet for Children and Young People".

⁷ Dzień Bezpiecznego Internetu obchodzony jest 7 lutego w ponad 70 krajach. W 2012 r. hasłem przewodnim święta było "Discover the digital world together...safely!".

⁸ W latach 2009–2012 finansowanie z Programu wyniosło 500 tys. euro.

W maju 2012 roku zaprezentowana została kolejna inicjatywa Komisji Europejskiej, zatytułowana *Agenda cyfrowa: Nowa strategia na rzecz bezpieczniejszego Internetu i lepszych treści internetowych dla dzieci i nastolatków*. Obejmuje ona plan zapewnienia dzieciom umiejętności i narzędzi cyfrowych, niezbędnych do bezpiecznego i pełnego korzystania ze świata cyfrowego (Komisja Europejska 2012). Celem, jaki stawiają sobie autorzy tego dokumentu, jest rozwój partnerstwa między Komisją, państwami członkowskimi, operatorami telefonii komórkowej, producentami aparatów telefonicznych i dostawcami usług społecznościowych.

Nakreślone w *Strategii* inicjatywy opierają się na prowadzonych już przez UE działaniach. I tak: przeznaczone dla dzieci, rodziców i nauczycieli, łatwe w użyciu mechanizmy zgłaszania szkodliwych treści i zachowań będą stanowić uzupełnienie rozpoczynających się od 116 telefonicznych numerów alarmowych do zgłaszania przypadków zaginięć dzieci (Komisja Europejska 2007). W te rozwiązania wpisuje się również planowana sieć krajowych platform zgłaszania przestępstw komputerowych Europejskiego Centrum do spraw walki z Cyberprzestępczością (Komisja Europejska 2012).

Biorąc pod uwagę powszechny obecnie wśród dzieci i młodzieży dostęp do Internetu i innych nowoczesnych narzędzi informacyjno-komunikacyjnych, a także przekonanie nauczycieli o korzyściach, jakie uczniowie czerpią z wykorzystywania tych narzędzi w procesie kształcenia (Commission of the EC 2008, 7–8)⁹, Komisja Europejska dostrzega ogromny, wręcz rewolucyjny wpływ technologii na procesy kształcenia. Rozwój procesów poznawczych, elastyczność kształcenia, wspieranie krytycznego myślenia, wdrożenie do pracy w zespole oraz promowanie podejścia skoncentrowanego na uczniu, a także promowanie uczenia się przez całe życie to niewątpliwie najważniejsze zalety wykorzystywania technologii informacyjno-komunikacyjnych w szkole. Poza tym narzędzia technologiczne są niezwykle pomocne uczniom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, jako że pozwalają im na realizowanie swoich obowiązków w sposób bardziej elastyczny, dostosowany do ich tempa nauki oraz indywidualnych potrzeb. Podobnie rzecz się ma w przypadku uczniów przewlekle chorych czy hospitalizowanych, które w ten sposób mogą utrzymywać kontakt z nauczycielami i kolegami z klasy, a także uczestniczyć na przykład w projektach przygotowywanych przez grupę. Jest to szczególnie istotne z punktu widzenia samooceny takich uczniów, rozwijania ich samodzielności i odpowiedzialności za efekty swojej pracy niejako obok sformalizowanego procesu kształcenia.

Warto podkreślić, iż szersze wykorzystywanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w szkole ma także istotny wymiar społeczny, związany przede wszystkim z przeciwdziałaniem wykluczenia cyfrowego, wynikającego z braku kompetencji do korzystania z narzędzi technologicznych. Technologie w szkole stanowią istotny czynnik, który w perspektywie daje większe szanse efektywnego funkcjonowania na rynku pracy, rozwijania postawy przedsiębiorczości oraz aktywnego uczestnictwa w społeczeństwie obywatelskim.

Analiza korzyści płynących z korzystania przez dzieci i młodzież z dostępnych narzędzi technologicznych nie powinna jednak prowadzić do absolutyzowania ich znaczenia. Krytyczne podejście pozwala dostrzec również niebezpieczeństwa, jakie wiążą się z nadmiernym zaufaniem do technologii. Stąd też kluczowa rola w uświadamianiu dzieciom i młodzieży zagrożeń przypada rodzicom i nauczycielom wspieranym przez instytucje publiczne oraz organizacje pozarządowe.

⁹ 86% nauczycieli uważa, iż uczniowie wykazują większy stopień motywacji i większą uwagę podczas zajęć, na których wykorzystywane są komputery i Internet, a 80% z nich uznaje, że narzędzia te są szczególnie przydatne w przypadku ćwiczeń i zajęć praktycznych.

BIBLIOGRAFIA

- Commission of the European Communities, 2008, *Commission Staff Working Document, The use of ICT to support innovation and lifelong learning for all – A report on progress*, Brussels, <http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-programme/doc/sec2629.pdf>, s. 7–8.
- Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2010, *Education on Online Safety in Schools in Europe*, Eurydice, Brussels, s. 3–4.
- Haddon L., Livingstone S. and the EU Kids Online Network, 2012, *EU Kids Online: National Perspectives*, London School of Economics, London, s. 2–3; 8–9.
- Komisja Europejska, 2003, <http://eacea.ec.europa.eu/static/en/elearning/index.htm>.
- Komisja Europejska, 2007, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-07-188_en.htm?locale=en Komisja Europejska, 2010, <https://ec.europa.eu/digital-agenda/node/1505>.
- Komisja Europejska, 2012, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-445_pl.htm.
- Komisja Europejska, 2011, http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/docs/forum_oct_2010/final_version_web_sif_october_2011.pdf.
- Komisja Europejska, 2012, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-317_en.htm?locale=en.
- Komisja Europejska, 2012, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-445_pl.htm.
- Majorek M. 2015, *Kod YouTube. Od kultury partycypacji do kultury kreatywności*, Kraków, s. 90–92; 114–115.
- Official Journal of the European Communities, 2002, *Detailed work programme on the follow-up of the objectives of Education and training systems in Europe*, /C 142/01.
- Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2002, *Strategia lizbońska – droga do sukcesu zjednoczonej Europy*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa, s. 7.